

Ніна Федорівна Федорова,

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу моніторингу
Інституту обдарованої дитини
НАПН України,
м. Київ, Україна

Наталія Броніславівна Соколовська,

заступник завідуючого відділу
Інституту обдарованої дитини
НАПН України,
м. Київ, Україна

Марина Анатоліївна Баранова,

старший викладач кафедри
українознавства Одеської
національної морської
академії
м. Одеса, Україна

УДК 37.011.3

ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОЦЕС ЇЇ ФОРМУВАННЯ У СІМ'Ї

Автори статті показують важність виховання дітей в сім'ї, і нагадують про принципи виховання, поведінки в сім'ї, можливості кожного її члена і передбачувані результати виховання, які залежать не тільки від батьків, але й від дітей.

Ключевые слова: *виховання, принципи виховання, діти, батьки.*

The authors of this article show the importance of education of children in the family reminding about principles of education, behavior in the family, opportunities for each member of family and suspected results of education which depend not only from parents, but from children as well.

Key words: *education, principles of education, children, parents*

Кожна держава сильна своїм народом, суспільством, а суспільство складається з маленьких «сот», які ми називаємо сім'я. Адже сота – це краплинка меду, а мед – це здоров'я, благополуччя, заможність, процвітання. Тому сім'я має бути такою ж, тоді держава, в якій ми живемо, теж буде міцною. Сім'я, у свою чергу, дає життя новим поколінням, народжуючи, виховуючи, навчаючи та розвиваючи дітей.

С. У. Гончаренко під вихованням розуміє процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. У широкому розумінні виховання – це сукупність впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському

й культурному житті суспільства. До нього входять соціально організований вплив виховних закладів та суспільства. У вузькому розумінні виховання – це планомірний вплив батьків і навчальних закладів [3].

Сутність процесу виховання (виховний процес) можна проілюструвати схематично (рис. 1) [1].

Виховання – це цілеспрямоване виховання особистості, що містить організовану, керовану та контрольовану взаємодію вихованців та вихователів. Де вихователями є насамперед батьки, а потім різні навчальні заклади та суспільство [1].

Процес виховання – це багатофакторний процес, що проявляється через об'єктивні та суб'єктивні фактори, обумовлені сукупними діями цього процесу. Наукою встановлено, що відповідність суб'єктивних

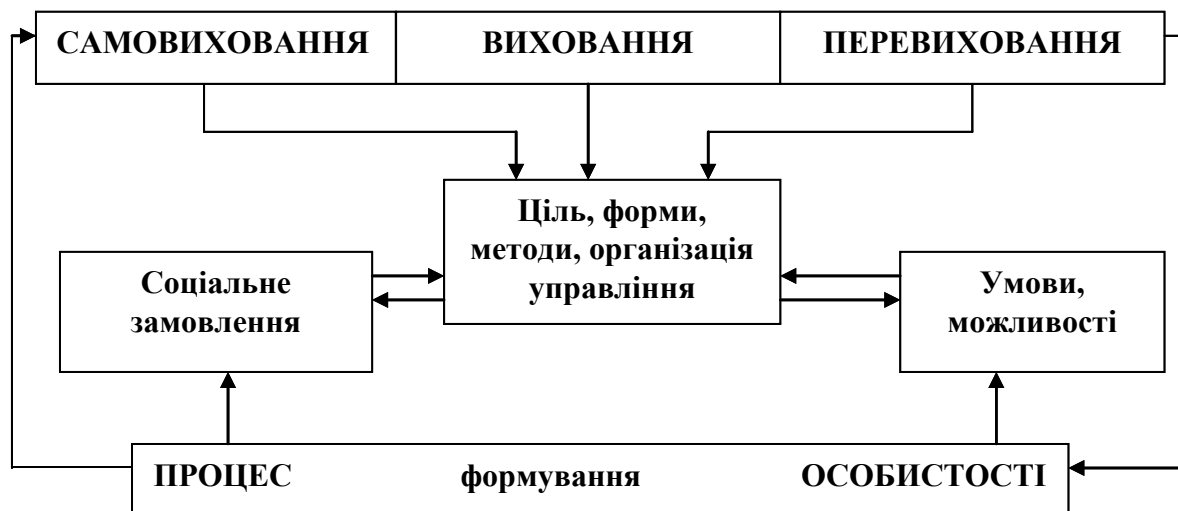

Рис. 1. Схема виховного процесу

факторів виражається внутрішніми потребами особистості, об'єктивними умовами, за яких вона формується та розв'язує задачі виховання.

Державна спільнота – це особистості, кожна з яких має власні задатки, здібності, уявлення, можливості тощо. Від їх розвитку та вдосконалення залежить, по-перше, сім'я; по-друге, навчальні заклади: дошкільний, середній та вищий; по-третє, оточення, а сьогодні ми можемо говорити ще й інформаційне оточення. Але основу цього розвитку створює сім'я.

Видатний педагог В. Сухомлинський сказав: «дитину, яку ми почали виховувати, формувати, я б порівняв з брилою мармуру, до якої одночасно прийшли зі своїми різьбами кілька скульпторів і поставили за мету вирізьбити скульптуру, одухотворити її, втілити в ній людський ідеал» [2]. Головним таким скульптором він вважає сім'ю, а в ній – мати.

Отже, ми будемо розглядати виховання та формування особистості у сім'ї у тій його частині, де можливо застосувати розвиток здібностей, закладених у дитині від природи.

Узгодженість виховання у сім'ї має підготувати дитину до трьох головних ролей: *громадянина, працівника, сім'янина*. Як громадянин дитина повинна сформувати якості, необхідні у процесі виконання громадянських обов'язків: почуття відповідальності перед батьками, суспільством, державою, а також національної гордості та патріотизму, поваги до прапора, гербу, гімну; дисциплінованість та культуру життя у суспільстві; бережливе ставлення до національної спадщини, мови, культури, традицій; суспільну активність; дотримання демократичних принципів, активну життєву позицію; шанобливе ставлення до природи; чесність, порядність, милосердність, відповідальність за власні вчинки.

Для виконання *ролі працівника*, сім'я повинна сформувати в дитині дисциплінованість і відповідальність; працелюбність і організованість; ставлення до трудової професійної діяльності; повагу до різних

професій; наполегливість до отримання фундаментальних знань; вміння правильно поводитися і працювати в колективі, проявляти ініціативність і самостійність в професійній діяльності тощо.

Для виконання *ролі сім'янина* необхідно бути працьовитим відповідальним, фізично здоровим; культурним у спілкуванні, вихованим, охайним, організованим, всебічно освіченим, готовим створити сім'ю та виконувати сімейні обов'язки, вміти поводити себе у суспільстві, знати закони та правові норми, практичну психологію та етику, виховувати власних дітей; поважати батьків і людей похилого віку тощо [2].

Існує сотні професій, спеціальностей, але універсальною з них є найскладніша та найблагородніша, що є своєрідною і невтомною для кожної людини, – виховувати, навчати та розвивати дітей.

Сімейне виховання – це взаємодія батьків та інших членів сім'ї з метою досягнення бажаних результатів. Тому виховання вбачається соціальним, сімейним і шкільним, що здійснюється в неперервній єдності, це проблема сімейного виховання в частині, що взаємодіє з навчанням. Сім'я для дитини одночасно є середовищем, в якому вона живе та виховується.

Виховання дітей – це віддача особливих сил – духовних. Людину ми створюємо любов'ю. Хороші діти виростають у тих сім'ях, де мати та батько люблять один одного, поважають і люблять своїх дітей. Самостійне життя дитини починається тоді, коли діти роблять не те що хочеться, а те, що необхідно заради загального блага. Батьки, які успішно виконують функцію вихователів, надають велику допомогу суспільству. У сім'ї дитина отримує перший життєвий досвід, здійснює перші спостереження і вчиться поводитися у різних ситуаціях. Але не лише батьки, а й інші члени родини також впливають на виховання дитини.

Проблеми виховання дитини в сім'ї у вітчизняній та зарубіжній педагогіці досліджували В. Сухомлинський, А. Захаренко, С. Шацький Т. Каптерев, К. Ушинський та інші.

На сімейне виховання впливають спадок і біологічне (природне) здоров'я дітей та батьків, матеріально-економічна забезпеченість, соціальний стан, місце проживання, ставлення до дитини. Ж. Руссо стверджував, що кожний наступний вихователь впливає на дитину менше, ніж попередній.

Сімейне виховання має такі принципи:

- гуманність та милосердя до дитини;
- долучення дитини до життєдіяльності сім'ї як рівноправного учасника;
- відкритість та довіра у стосунках з дитиною;
- оптимістичність стосунків з дитиною;
- послідовність вимог;
- надання допомоги дитині, готовність відповідати на її запитання.

Існують також не менш значущі принципи. Серед них: заборона фізичного насилля, читання чужих листів, щоденників, не говорити багато, не вимагати, не потурати. Ці принципи зводяться до того, що дітям повинні бути раді в сім'ї не тому, що з ними легко, а діти є слухняними та з ними легко саме тому, що їм раді.

У системі сімейного виховання також певні методи, пріоритетним є такі: особистий приклад батьків, довіра, прояв любові, співпереживання, контроль, гумор, доручення, традиції, похвала, співпереживання тощо. Застосування цих методів здійснюється суто індивідуально з врахуванням ситуації. Кожна сім'я неповторна. Злагода у сім'ї створює захищеність, психологічну безпеку, моральну стійкість, а для дитини – щасливий осередок.

Важливими для дитини є мама і тато. Вони відіграють головну роль у процесі виховання тому, що є статерольовими – у своїй праці «Ребенок и уход за ним» Б. Спок акцентує на цьому увагу. Він говорить, що батьки своєю поведінкою, розмовами та заохоченнями тієї чи іншої поведінки у дітей підштовхують їх до усвідомлення того, що вони є представниками різної статі. Не дивлячись на це батькам не потрібно встановлювати відношення за статевою ознакою тому, що люблять вони дітей однаково. Тому батьки відіграють значну роль у вихованні та розвитку дітей. Вони зберігають їхнє життя та є джерелом для їх становлення.

Досвідченому вчителю досить подивитися та поспілкуватися з дитиною, щоб зрозуміти, в якій сім'ї вона проживає. Також, поспілкувавшись з батьками, можемо зробити висновок про те, які в їхній сім'ї зростають діти. Сім'я та діти – дзеркальне відображення одне одного.

Говорячи про батьків та стиль їхньої поведінки, окреслимо типи тата і мами. Таку типологію мам виділяє А. Варга:

«Спокійна врівноважена матуся» – справжній взірць материнства. Вона завжди все знає про власну дитину. Швидко реагує на її проблеми. Вчасно прийде на допомогу. Турботливо відноситься до неї, добра.

«Неспокійна матуся» – постійно щось підозрює. В усьому бачить загрозу її дитині. Неспокійність та підозрілість створюють складну сімейну атмосферу, що лишає спокою родину.

«Нудьгувата матуся» – завжди чимось незадоволена. Вона напружена думками в собі, майбутнім сім'ї. Її тривожність і підозрілість викликають думки про дитину, в якій бачить тягар, перепону на шляху до щастя.

«Впевнена владна матуся» – чітко знає, чого бажає від дитини. Життя дитини сплановано ще до народження та втілюється відповідно до запланованого. Вона пригнічує її бажання до самостійності, ініціативності.

А. Беркан пропонує таку типологію сучасних татусів:

«Тато – мама» – це по-материнськи турботливий тато, бере на себе функції мами: помис, нагодує, почищає книжку. Але не завжди вдається зробити це належним чином. Тиск настрою тата подавляє дитину. Коли все добре – тато турботливий, добрий, а якщо щось не так, то він буває нестриманим, запальним і злим.

«Мама – тато» – головну задачу бачить в тому, щоб краще нагодувати дитину. Як мама і тато тягне «лямку» батьківської ноші. Турботливий, ніжний, без перепадів настрою. Дитині все дозволяє, прощає, іноді дитина «сідає на татову голову» і перетворюється на маленького деспота.

«Карабас-барабас» – злий, жорстокий тато. У сім'ї панує страх. Кара за скоєне як профілактика – основний метод такого тата.

«Мицний горішок» – цей тип тата визнає лише правду без винятку, ніколи не йде на компроміси, щоб полегшити участь дитини, коли він неправий.

«Скакунець» – дзига. Тато, який не відчуває татом. Сім'я для нього – тягар, дитина – предмет матусі. За першої можливості перетворюється на «недільного» татуса.

«Добрий молодець» – тато, на перший погляд, – брат і товариш. З ним цікаво, легко та весело. Будькому йде на поміч, але при цьому пам'ятає про сім'ю, а це не подобається матусі. Дитина живе в атмосфері сварок і конфліктів, співчуваючи татові, але не в змоззі щось змінити.

«Ні риба, ні м'ясо» – це тато, який не має права голосу в сім'ї, за всіх вирішує матуся. За певних обставин не може підтримати дитину за гнів жінки.

Разом з тим, є сім'ї, де панує спокій та злагода. Для сімей, де цього немає, відомий вчений А. Петровський виділяє такі тактики сімейного виховання:

«Співробітництво» – демократичні батьки цінують поведінку дитини, самостійність, дисциплінованість. Вони надають їй право вибирати та бути самостійною за певних обставин життя, не обмежують її права, але вимагають виконання обов'язків.

«Диктат» – авторитарні батьки вимагають від дитини беззаперечного підкорення і не вважають за необхідне з'ясувати причини своїх вказівок. Вони жорстко контролюють всі сфери діяльності дитини, роблячи це не завжди коректно. Діти у таких сім'ях замкнені, спілкування з батьками порушено.

«Гіпоопіка» – поєднання байдужого відношення з відсутністю контролю, це також неприйнятний варіант сімейних відносин. Дітям дозволяється робити все, що забажається. Їх справами батьки не цікавляться, поведінка стає неконтрольованою.

«Гіперопіка» – батьки занадто опікуються, контролюють, слідкують за всім життям, що базується на емоційному контакті. Це призводить до пасивності, несамостійності, труднощам у спілкуванні з однолітками.

«Невтручання» – передбачається, що мають існувати два світи – дорослих і дітей, і ні тим, ні іншим непотрібно переходити певну межу.

Вважаємо, що важливим фактором, який впливає на формування особистості дитини, є атмосфера в сім'ї, наявність емоційного контакту дитини з батьками. Лише любов, турбота, увага з боку близьких є для дитини життєво необхідною.

На сучасному історичному етапі розвитку суспільства кожна сім'я намагається розвивати дітей з раннього віку. Для цього є умови. Існують різні типи навчальних закладів раннього розвитку дитини як державної, так і приватної власності. У них надаються освітні послуги, починаючи з 2-річного віку. Із досвіду ми знаємо, чим раніше починаємо навчати дитину, тим краще і більше вона може опанувати нові знання, розвивати здібності та пам'ять. На сторінках нашого щомісячного видання «Освіта та розвиток обдарованої особистості» започатковано рубрику «Майстер-клас», де Сергій Борисович Рибак, директор Центру навчальних технологій «РОЗВИТОК», практичний психолог вищої категорії, інструктор-методист з ейдетики та інші спеціалісти дають поради як навчити, розвинути пам'ять дитячу і не тільки, вивчити швидко таблицю множення, запам'ятати той чи інший навчальний програмний матеріал, дати історичних подій тощо.

Кожна сім'я намагається виховати фізично здорову дитину. Прикладом такого виховання стала сім'я Олени Олексіївни і Бориса Павловича Нікітіних. Діти бачили в батьках взірці громадянськості, працелюбства, чесності. Для сім'ї вони створили такі умови виховання, що нині вже їхні діти, ставши батьками, діляться досвідом. Головним для них є здоров'я. Здорову дитину виховати можна за умови дотримання таких принципів, як правильне харчування, фізичні вправи, загартування. І це повинно здійснюватися від дня народження дитини. Батьки багато уваги приділяли дитячій рухливості. Це давало можливість розвивати не лише м'язи дітей, але й укріплювати їхні внутрішні органи [1]. Разом з тим, фізична діяльність розвиває і розумову діяльність дітей. В основу розумової діяльності вони поклали «три кита»: 1) багаті для різної діяльності обставини; 2) свобода та самостійність дітей у будь-якій діяльності; 3) зацікавленість батьків у будь-яких дитячих справах.

Нікітіни вважають, що, надавши дітям свободу, вони уникли перевантаження, можливого неприйняття дітьми корисних справ і потягу до вуличних дій. Разом із свободою кожна дитина в сім'ї Нікітіних (а їх було шестеро) мала певні обов'язки, а в кінці місяця отримували за це заробітну плату, при цьому кожен знав за що і скільки, тобто говорилося про кваліфікацію. У подальшому виникло поважне ставлення до грошей.

Олена Олексіївна Нікітіна вважає, що важливими є фізичне, розумове та трудове виховання, але головними

є людські стосунки в житті. Добрий чи егоїстичний, комунікативний чи замкнений зможе залишитися самим собою за будь-яких обставин. Це залежить від того, якою була дитина до школи, тобто як її виховували, з ким вона сперечалася, як могла відстояти себе, чи навчилася бути жалісливою, співчутливою, чи відчувала, що потрібна людям. Тому Нікітіним допомогло те, що у них була велика родина і діти були у різних зв'язках з дорослими і між собою – проявляли допомогу, турботу, наслідування, відстоювання, образу, жалість тощо [1].

У повних і здорових сім'ях діти пов'язані природними взаємовідносинами. У педагогічному розумінні це означає, що світоглядні, моральні, естетичні, емоційні, ділові зв'язки з батьками мають дружні або партнерські відносини і виникають на основі духовного єднання. Діти у таких сім'ях зростають у любові, турботі та повазі. Але відомо, що скільки сімей, стільки особливостей виховання. Можна виділити типові моделі стосунків між батьками та дітьми у сім'ї. Вони визначаються за ступенем впливу на виховання дітей.

Є сім'ї, в яких *поважають дітей*. У таких сім'ях батьки люблять дітей, цікавляться їхніми вподобаннями, хвилюються за них, поважають думку, висловлену ними, намагаються допомогти. Діти виховуються у таких сім'ях щасливими, ініціативними, дружжелюбними. Батьки постійно спілкуються з дітьми, відчуваючи в цьому постійну потребу. Стосунки у таких сім'ях ґрунтуються на порядності, відвертості, взаємній довірі, рівності.

Чуйні сім'ї. Стосунки у таких сім'ях доброзичливі, але існує певна дистанція, яку діти та батьки не порушують. Діти знають місце, признають батьків. Батьки вирішують, що дітям потрібно. У таких сім'ях діти виростають слухняними, ввічливими, дружніми. Проте вони малоініціативні. Тому у них спостерігаються:

- певні розходження у поглядах на поведінку та вимоги;
- недостатня чуйність, душевність;
- недооцінена потреба у дитини бути особистістю.

Батьки вважають дітей завжди маленькими, оскільки не встигають за їхнім психологічним розвитком.

Матеріально-орієнтовані сім'ї. У таких сім'ях головним є матеріальне благополуччя. Дітей з раннього віку привчають бути прагматичними, у всьому бачити вигоду. Наполягають на тому, щоб діти добре вчилися, а потім вступили до вищого навчального закладу. Духовно такі діти виростають «бідними». Вони рано дорослішають, але це не можливо назвати соціалізацією. У стосунках з батьками спостерігається бездуховність і непередбачуваність. Але любов до батьків залишається і діти намагаються ділитися з ними успіхами та невдачами, оскільки знають – батьки їх люблять.

Ворожі сім'ї. Дітям у таких сім'ях дуже погано. Неповага до них, переслідування, ворожість між членами сім'ї. Діти погано ставляться до батьків, однолітків, не навчаються, можуть тікати з дому. Поведінка дітей у таких сім'ях викликає конфлікти, а батьки часто залишаються правими. Це здебільшого пов'язано з віковим особливостями дітей, які не в змозі оцінити

досвід батьків. Бажано було б у таких випадках, щоб батьки вірно оцінювали ситуацію, що склалася, і доводили її правдивість вагомими аргументами. Батьки мають розуміти, що вони винні у ситуації, що виникла, і що існує психологічний бар'єр між поколіннями, подолати який спроможні лише дорослі.

Антисоціальні сім'ї. Насправді це часто не сім'ї, а якісь пристанища, де для дітей не створено ніяких умов, де їх зовсім не чекали. Батьки, як правило, ведуть аморальний спосіб життя: конфліктують, загрожують один одному і дітям в тому числі, випивають тощо. Їхній вплив на дітей негативний. У більшості випадків це призводить до антисуспільних вчинків. Таких дітей держава бере під свою опіку. Такі діти дуже вразливі. Нерозуміння їх батьками призводить до повного нерозуміння з обох боків і вони втрачають здібність слухати і розуміти один одного.

Сучасні педагоги виділили такі причин цієї трагедії.

На *першому* місці – педагогічна несумісність батьків, адже виховання дітей є трудомісткою сферою людської діяльності. Здебільшого такі пари, стаючи батьками, є невідповідними до цього та не мають педагогічних уявлень, оскільки самі виховувалися в таких же сім'ях. Такі батьки «втрачають» дітей і стосунки між ними виправити неможливо.

Другою причиною є жорстокі методи «виховання», яких діти починають боятися, зневажати батьків, і за будь-яких обставин намагаються втікати з дому. Між ними виникає «стіна» ворожості.

Підсумовуючи сказане, можемо зробити такі висновки.

По-перше, якщо ваша сім'я була повною та щасливою, то все позитивне необхідно взяти, поділившись з чоловіком/дружиною і дійти згоди з приводу виховання майбутніх дітей; по-друге, перед тим, як стати батьками, необхідно познайомитися з педагогічною та психологічною літературою з проблеми сімейного життя та виховання дітей; по-третє, виховання дітей має бути узгодженим, відбуватися за підтримки одне одного; по-четверте, потрібно не соромитися визнавати власні помилки та вибачатись один перед одним і перед дітьми, якщо вони це вже розуміють; по-п'яте, більше часу проводити з дітьми, навіть якщо його у вас не так багато залишається.

Запрошуємо до обговорення цієї проблеми.

Використані літературні джерела

1. *Подласый И. П.* Педагогика: Учеб. для студ. высших учеб. заведений: В 2 кн. / И. П. Подласый. – М.: изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 2: Процесс воспитания. – 56 с.: ил.
2. *Сухомлинский В. О.* Выбранные творения. В 5-ти т. / В. О. Сухомлинский. – К.: Вид. Радянська школа, 1976. – Т. 2. – 654 с.
3. *Гончаренко С. У.* Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. – 2-ге вид., доп. й виправ. – Рівне: Волинські обереги, 2011. – 552 с.

